

[0717] IK HAR, WY HAR(RE): DE R YN IT NOTIIDSPARADIGMA FAN HA(WWE) EN YN DAT FAN DWAAN, SLAAN EN SJEN*

Durk H. Veenstra

Summary

This article deals with a variant of the verb hawwe 'to have', which has (just like variants of the verbs dwaan 'to do', slaan 'to hit' and sjen 'to see') in a part of the Frisian-speaking region a stem-final r in the first person singular (e.g. ik har 'I have') and in the plural forms of the present tense (e.g. wy har(re) 'we have'). It is shown that the r-variants are located in the north-eastern part of the Frisian-speaking area. The variant of the verb hawwe in the north-eastern dialects has, at least for a part of the Frisian-speakers, completely lost its original stem-final v, as is demonstrated by the fact that the gerund nowadays occurs as te ha in stead of te hawwen. The present tense forms of the verbs dwaan, slaan and sjen also have variants without the original stem-final consonant /ɣ/ (e.g. ik/wy do ([do]) 'I/we do' instead of ik doch/wy dogge). Therefore, and due to the fact that the r-variants occur before word-initial vowels, it can be concluded that the r is inserted between adjacent vowels. Insertion of the r - that should be regarded as inversion of the r-deletion-rule - was made possible by the fact that the vowels /a/ and /o/ block the insertion of a homorganic glide. The r-variants of the verbs involved can nowadays be considered as lexicalized.

1. Ynlieding

Yn it Frysk bestiet fariaasje yn de primêre foarmen¹ fan it tiidwurd *hawwe*. Ofgeande op de literatuer giet it dan om trije saken: it ferskil yn stamfokaal (/ɛ/-

* In tal saken út dit artikel wie ûnderdiel fan de lêzing oer dit ûnderwerp op de temadei Dialektology (19 maart 1994) fan it Taalkundich Wurkferbân fan de Fryske Akademy. Foar dit artikel ha ik myn foardiel dien mei guon opmerkingen yn it neipetear fan dy lêzing. Foar kommintaar op in eardere ferzje betankje ik Siebren Dyk, Anne Dykstra, Rienk de Haan, Jarich Hoekstra, Arjen Versloot (dy't ek de kaartsjes makke hat) en Willem Visser.

¹. Dêrûnder ferstiet Van Haeringen (1950:22) de notiidsfoarmen en de ynfinityf (de sekundêre foarmen binne doetiid en ôfslutend mulwurd). Ta de primêre foarmen rekkenje ik yn dit artikel net de nominale ynfinityf en de *te* plus ynfinityf: dy tsjut ik hjir, lykas Hoekema (1992:26), oan as *n*-foarmen.

/a/), it ferskil yn einkonsonant fan de stam ($b-v^2$), en it ferskil tusken de (fer)koarte foarmen (dy't op in stamfokaal útgeane) en de 'folle' foarmen, dêr't de stamfinale konsonant yn foarkomt (bygelyks *ha-haw/hab*). Bysûnderheden oer benammen it $b-v$ -ferskil jout Hof (1933:69-71); Fokkema (1956) en Miedema (1976:185, 187, kaart II) geane yn op it ferskil yn fokalisme. De twa lêste publikaasjes binne basearre op materiaal út de dialektatlas fan Boelens & Van der Woude (1955, tenei ek wol: RND), dêr't gâns oer de sprieding fan de farianten fan *hawwe* yn te finen is. In oersjoch fan de foarmen fan it paradigma jout it *WFT*, s.v. *hawwe*.

No wurdt noch yn niisneamde literatuer noch - alteast, foar safier't ik wit - yn oare publikaasjes sinjalearre³ dat yn in part fan it Fryske taalgebiet de earste persoan inkeltal en de meartalsfoarmen fan *hawwe* in r as einkonsonant fan de stam *ha*⁴. Foarbylden binne:

- (1) Ik har even de saak waarnôm
Ik har it net oan tiid
Ik har onder de douche west
- (2) Wy har altiten rúzje
Wy har ien kear warskôge
Sy har ivich en altyd gesoademiter

De meartalsfoarmen fan de r -fariant komme net allinne foar sûnder meartalsútgong, lykas by (2), mar ek mei dy útgong:

- (3) Wy harre dêr reedlik oer praat

De r yn boppeneamde gefallen wurdt meastal realisearre as in flap- r (ek wol tap- r neamd), in r dus mei ien slach fan de tonge (sjoch Veenstra 1989:44-47 foar bysûnderheden oer de artikulaasje fan de r). De bûgde foarm fan *hawwe* ha ik ek wolris waarnommen mei in mear d -achtige konsonant:

². Ik brûk, lykas Sipma (1913), de notaasje fan it alfabet fan de International Phonetic Association (sjoch *Principles* 1984:10). De stimhawwende labiodentale frikatyf, dus de stimhawwende wjergader fan de [f], wurdt oanjûn mei v . It symboal [w] (dat net betiisd wurde moat mei it grafeem <w> yn *hawwe*) stiet foar de bilabiale healfokaal.

³. Wol hat P. Breuker op de gearkomste fan it Taalkundich Wurkferbân fan de Fryske Akademy op 29 septimber 1989 op de *har*-fariant wiisd (sjoch it ferslach fan dy gearkomste).

⁴. Troch de oanwêzigheid fan de fleksjesuffixen *-st* en *-t* ferskynt de r net yn de twadde en tredde persoan inkeltal.

- (4) Ik had al sa'n moaie poster fan Loudon Wainwright III thúshingjen
Dat had ik Rienk ek wol ris sizzen heard

Dy *d*-achtige realisaasje is net sa frjemd. Vieregge (1985:137) wiist der op dat "een flap [...] articulatorisch en auditief als zwakke [d]-realisatie [kan] worden geïnterpreteerd." Dat it is skoan mooglik dat de *r* oergien is ta *d*⁵. Fryskpraters dy't boppeneamde farianten eigen binne, fiele neffens eigen sizzen de oanbelangjende einkonsonant oan as in *r*. De *d*-achtige fariant beskôgje ik dêrom as minder gongbere fariant as dy mei in *r*, dêr't ik my fierder ta behein⁶.

Yn dit artikel gean ik yn op distribúsje en geografyske sprieding fan de *r*-fariant fan *hawwe* en fan de oare tiidwurden dy't in *r*-fariant ha. Fierder besykje ik om it ûntstean dêrfan te ferklearjen. De opset is sa. Alderearst besjoch ik hokker wurd yn ferbûne spraak folget op de bûgde foarm *har*. Dan gean ik nei yn hokker part fan it Fryske taalgebiet *har* foarkomt (§ 3). Omdat de *r*-fariant yn de oanbelangjende dialekten bestiet njonken in oare fariant fan *hawwe*, gean ik yn § 4 apart yn op it hâlden en dragen fan de stamfinale konsonant yn it paradigma fan dat tiidwurd. Op grûn fan de beskriuwing yn de earste paragrafen wurdt - neidat yn § 5 koart omtinken jûn is oan de geografyske sprieding fan oare tiidwurden mei in *r*-fariant - yn § 6 in ferklearring jûn foar it ûntstean fan de *r*-fariant by dy tiidwurden.

2. It wurd nei de *har*-foarm

It is grif gjin tafal dat ik de fariant *har* hieltyd opheind ha foar in wurd dat mei in fokaal begjint (ferlykje de data by (1) en (2)):

- (5) Ik har Annelies wachtsje litten

Foarsafier't ik neigean kind ha, brûke dejingen dy't *har* eigen is dy fariant konsekwint foar in wurd dat mei in fokaal begjint. By dy kategory Frysk-praters komt de fariant *ha* yn dy omkriten net foar: dy stiet inkel foar in wurd dat mei in konsonant begjint, lykas yn:

⁵. Ferlykje it ûntstean fan in - no nammers leksikalisearre - foarm as *riede* (< *riere*, sjoch Hof 1933:159-160 en Tamminga 1963).

⁶. Foar de folsleinens ha ik by de fragen yn de enkête (sjoch fierderop) de *d*-foarmen wol neamd.

- (6) Ik ha Baukje wachtsje litten

Yn in sin as (6) is de fariant *har* lykwols útsletten. Yn de gewoane, deistige taal wurdt dy neffens de oardielen fan de *har*-brûkers dy't ik dêrnei frege ha - cf. myn eigen waarnimmingsen - net brûkt foar in wurd dat mei in konsonant begjint⁷ (likemin komt dan de fariant foar dy't útgiet op in stamfinale *b* of *v*):

- (7) Ik ^{*}har Baukje wachtsje litten

Dat *har* net, mar *ha* al foarkomt foar in wurd dat mei in konsonant begjint, sjogge we ek by ûndersteande gefallen:

- (8) Dat ^{*}har wy/we net oan tiid
 Dat ^{*}har jim derfan!
 Altiten ^{*}har se gesoademiter

- (9) Dat ha wy/we net oan tiid
 Dat ha jim derfan!
 Altiten ha se gesoademiter

By de persoansfoarmen meartal is de *r*-fariant wol mooglik foar in konsonant at dêr de (meartals)útgong *-e* oan tafoege is (ferlykje(3)), sadat de sekwinsje *r* - konsonant tefoaren kommen wurdt:

- (10) Dat harre wy/we net oan tiid
 Dat harre jim derfan!
 Altiten harre se gesoademiter

It hear oersjend kin sein wurde, dat dejingen dy't de *har(re)*-fariant eigen is dus ek de fariant *ha* brûke. Beide farianten steane yn komplemintêre distribúsje ta elkoar: de kwaliteit fan it earste segmint fan it wurd dat op it bûgde tiidwurd folget, bepaalt hokker fariant yn de sin ferskynt.

3. Geografyske aspekten

De fraach yn hokker part fan it Fryske taalgebiet de bûgde foarm *har(re)* foarkomt, kin net beäntwurde wurde op grûn fan de data yn Boelens & Van der

⁷. It soe wêze kinne dat *har* al ferskynt foar de *h* (ferlykje de regel foar *r*-deleesje, sjoch § 6).

Woude (1955) en op grûn fan dy yn de enkête fan it projekt 'Fonology en morfology fan 'Fryske' dialekten op basis fan fjildwurk' (hjernei: FMD) ein tachtiger jierren. De *r*-fariant is yn dy enkêtenet optekene. Faaks hat by de FMD-enkête fan ynfloed west, dat wurden yn isolaasje ôffrege binne en dat it enkêtenet net ticht genôch wie. Mar dat kin net ferklearje wêrom't dy foarmen likemin foarkomme yn de enkête fan Boelens & Van der Woude, dy't yn teory foldie oan de betingsten om de *r*-farianten te attrapearjen. Want dêryn waarden ommers - yn in frij ticht enkêtenet - by ynformanten fan ferskillende âldens, net losse wurden mar *sinnen* ôffrege, dy't boppedat yn in tal gefallen de sekwinsje befetten: *ik ha* folge troch in wurd dat mei in fokaal begjint⁸ (sa't we sjoen ha de ideale omjouwing fan de *r*-fariant). Dat wiist der mooglik op, dat de *har*-fariant yn de tiid fan de RND-enkête (noch) net sa gongber wie. At er al bestie, wienen der yn it *har*-gebiet blykber ek sprekkers dy't yn de oanbelangjende fonologyske omkriten in oare fariant fan *hawwe* brûkten.

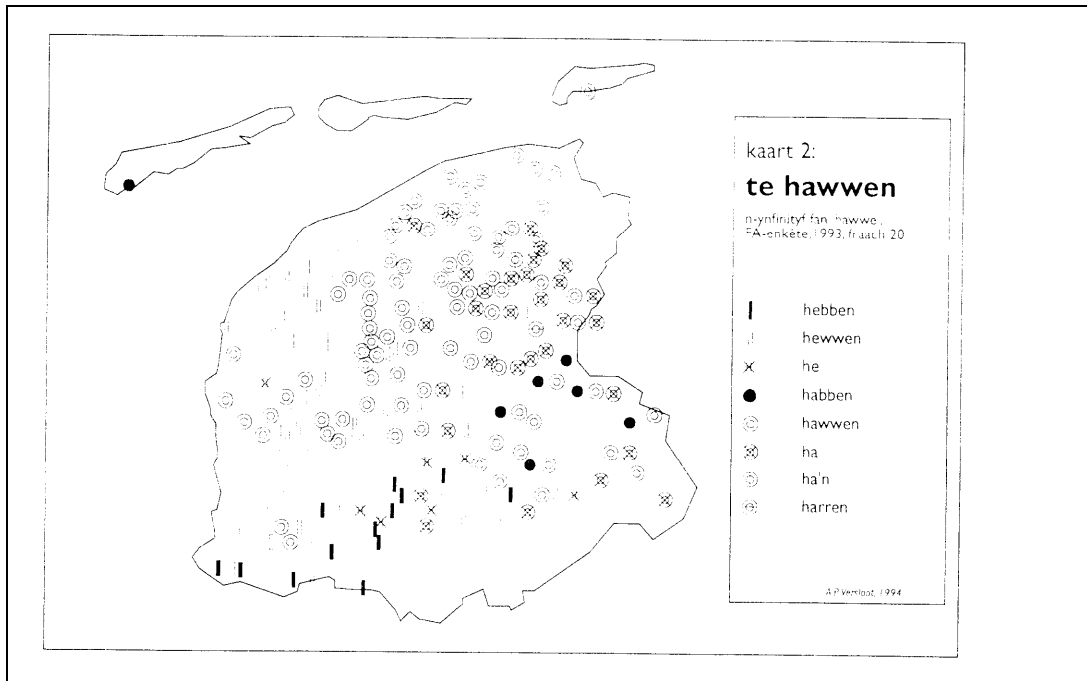
De geografyske sprieding fan de *har*-fariant ha ik besocht fêst te stellen op grûn fan de skriftlike enkête fan de Fryske Akademy fan 1993, dêr't yn frege is hoe't de ynformanten it Nederlânske *ik heb het* yn de sin: *Ik net dien* yn har dialekt realisearje. By de mooglike antwurden is, oars as by de RND- en FMD-enkête, ûnder oaren eksplisyt de *ik har*-foarm neamd, sadat dy de ynformant yn 't sin brocht waard. It resultaat wie lykwols - mei it each op de útkomsten yn niisneamde enkêtenet net alhiel ûnferwachte - negatyf: net ien fan de 331 ynformanten sei dat dy fariant him of har eigen wie. Dat befestiget, útgeande fan it feit dat de *har*-fariant bestiet, dat dy yn de oanbelangjende dialekten foarkomt njonken oare farianten fan it tiidwurd *hawwe*.

Om lykwols dochs wat observaasjes te krijen oer it ferskynsel is fierder frege at de ynformanten *ik heb het* wolris útsprekken heard ha as *ik har it* en at dat sa wie, wêr't dat dan it gefal wie. Op ûndersteande kaart is oanjûn wêr't neffens de ynformanten de *har*-foarm foarkomt⁹.

De ynformanten lokalisearje de *har*-foarm foaral yn it noardeasten fan it Fryske taalgebiet: se binne konsintrearre yn it gebiet fan Surhústerfean ôf nei it noarden oant likernôch it Dokkumerdjip ta (as noardlikste plakken binne neamd: Dokkum en Ingwierrum) en nei it noardwesten ta (as westlikste plakken binne opjûn: Garyp en Burgum). Dy fjouwer plakken wurde ien kear neamd, plakken as Surhústerfean, de Westerein, Twizelerheide, Kollum en Kollumersweach faker

⁸. Yn trije fan de fjouwer gefallen koe de fokaal fan it op *ik ha* folgjende wurd, nammentlik *it* en *in*, lykwols weifalle (by de sinnen 17, 54 en 88). Foar sin 35 (*ik ha al*) wie dat net it gefal.

⁹. It komt ek foar dat ynformanten de *har*-fariant wol waarnommen hawwe, mar net oanjûn ha wêr't dat it gefal wie. It foel my op dat in frij grut part dêrfan opmurk dat dy fariant foarkaam yn de taal fan lytse bern.

as ien kear. De opjeften dat de *har*-foarm foarkomt yn de Wâlden (in rûm begryp fansels) en de Dongeradielen (mei it each op de sakrekt al neamde opjeften Dokkum en Ingwierrum nei alle gedachten it súdlike part dêrfan), komme rûchwei mei boppesteande ôfbeakening oerien. Ien ynformant is fan betinken, dat de *r*-fariant foarkomt yn de Dokkumer Wâlden. Dat slút oan by de plakken dy't eksplisyt neamd binne. Fierder neame de ynformanten noch tsien oare, oer it hiele taalgebiet fersprate, plakken dêr't se de *r*-fariant opheind ha¹⁰.

It is fansels slim om yn te skatten yn hoefier't de opjeften fan de ynformanten korrekt binne. Dy moatte hoeden ynterpretearre wurde: de ynformant kin de *r*-fariant bygelyks opheind ha fan in net-autochtoane dialektprater. My tinkt lykwols dat mei wissichheid sein wurde kin dat de *har*-foarm foaral situearre wurde moat yn it noardeasten fan it Fryske taalgebiet, yn doarpen yn de gemeenten Achtkarspelen, (de westhoeke fan) Kollumerlân, (in part fan) Dantumadiel en (de eastkant fan) Tytsjerksteradiel. Dêroer bestiet by de ynformanten yntersubjektive oerienstimming. Sels ha ik *har* ek yn dy hoeke waarnommen, wol gauris troch lju

¹⁰. Nammentlik: Sint Anne, Bitgum, Turns, Boalsert, It Heidenskip, De Jouwer, De Lemmer (ien ynformant seit: it súdwesten fan Fryslân), Drachten, De Himrik en Haulerwyk. Ofgeande op dy opjeften is *har* (mei it /a/-fokalisme) ek sinjearre yn it /ɛ/-gebiet (sjoch dêrfoar wer de kaart fan Hof). It is fansels de fraach yn hoefier't dat yndie it gefal is. Ien ynformant neamt eksplisyt de foarm *ik her* (yn de Súdwesthoeke). Okkerlêsten ha ik dy foarm sels ek opheind.

út Surhústerfean¹¹ en ek troch ien út Grinzer Pein (-súd). Ut myn eigen dialekt (Drachtster Kompenije) ken ik de *r*-fariant net en likemin ha ik dy yn myn hjoeddeisk wenplak Rottefalle brûken heard troch autochtoane ynwenners. Oer de westlike en noardlike grins fan it *har*-gebiet doar ik op basis fan myn eigen (beheinde en tafallige) waarnimmingsen neat te sizzen. Ik gean der fan út dat de Frysk-Grinslânske taalgrins de eastlike grins foarmet¹².

At we kaart 1 relatearje oan de *hawwe*-kaart fan Hof (1933:70), dan sjogge we dat de kluster fan plakken dêr't *har* opheind is, situearre wurde moat yn wat op dy kaart it *hawwe*-gebiet is (ferlykje de rin fan de *b-v*-isoglosse (Hof 1933:69)).

Op grûn fan it kaartbyld leit it yn 'e reden om oan te nimmen dat de *har*-fariant ûntstien is yn it *hawwe*-gebiet, dus yn it */a/*-gebiet dêr't de folle foarmen fan dat tiidwurd fan âlds in *v* as stamfinale konsonant hienen. Mar wêrom is dy fariant dêre ûntstien en net yn it */a/*-gebiet mei it *b*-konsonantisme? Dat sil wol net streekrjocht gearhingje mei de kwaliteit fan de konsonant: in oergong *v > r* is like ûnwierskynlik as in oergong *b > r*. It hat earder eigenskip, dat it ûntstean fan de *r*-fariant te krijen hat mei it feit dat de stamfinale *v* fan *hawwe* yn de primêre foarmen mear belies jûn hat as de stamfinale *b* fan *habbe*, sa't Hof (1933:69) sinjalearre:

Aan den *w*-kant der isoglosse wordt de volle vorm van het verbum zelden meer gebruikt; meestal wordt het afgekort tot *ha*, *hè*, zoowel in den infinitief als in de persoonsvormen.

Aan den *b*-kant staat het anders. Wel komt ook daar afkorting voor, doch de infinitief wordt toch meestal nog volledig gesproken [...] en ook in de persoonsvormen treedt weglating van den slotconsonant van den stam veel minder vaak op [...].

Yn de folgjende paragraaf gean ik nei at it ûntstean fan de *r*-fariant yndie gearhinget mei it weifallen fan de stamfinale *v*.

¹¹. Yn Boelens & Van der Woude (1955:181-184) ha de foarmen fan *hawwe* yn Surhústerfean it */ɛ/-fokalisme*. Neifraach hat my út bliken dien, dat autochtoane Feansters de foarmen fan dat tiidwurd mei in */a/* realisearje. De oanbelangjende */ɛ/-foarmen* fan de ynformanten yn de RND lykje dan ek net represintatyf foar de taal fan dat plak, en moatte nei alle gedachten werombrocht wurde op de taal fan harren mem, dy't fan Fryske Brêge (tusken Noardwâlde en Frederiksoard), dus út it */hɛ/-gebiet*, kaam.

¹². Yn de dialekten fan Grinslân hat de notiid fan *hawwe* it */ɛ/-fokalisme* en it *b*-konsonantisme (Ter Laan 1953:80, Reker 1991: WV 22). De *r*, dy't ûntstien is út *d*, komt dêr allinne foar yn it doetiidsparadigma fan *hawwe* (Ter Laan 1953:80, Reker 1991: WV 23).

4. *De stamfinale konsonant yn it paradigma fan ha(wwe)*

Mei it each op it feit dat de stamfinale *v* net folle mear foarkaam yn de primêre foarmen fan it tiidwurd *ha*, fernuveret it jin net dat Hof de *b-v*-isoglosse net sa maklik op it spoar komme koe. Dat is him lykwols al slagge, nammentlik "door steeds zinnen te laten zeggen, waarin het verbum in het gerundium optreedt. Bijv.: "dat hoef ik net te hebben" of.... enz." (Hof 1933:71). De isoglosse *b-v* bestiet by Hof dus yn 't foarste plak yn de *n*-foarmen¹³: yn de primêre foarmen is foar't grutste part sprake fan in isoglosse *b-ø* (tusken it *hebbe*- en it *hewwe*-gebiet) en in isoglosse *b* of *ø - ø* (tusken it *habbe*-gebiet en it *hawwe*-gebiet¹⁴). It feit dat de stamfinale konsonant yn de tiid fan Hof syn fjildwurk wol foarkaam yn de *n*-foarmen - dy't ûntstiet troch de ynfinityf op *-e* mei in *n* te suffigearjen (Tiersma 1985:125) - wiist der lykwols op, dat de stamfinale *v* yn de ynfinityf net alhiel ferdwûn is. Itselde jildt nei alle gedachten foar de persoansfoarmen (yn alle gefal foar de persoansfoarmen meartal, dy't kwa foarm oerienkomme mei de ynfinityf), cf. de formulearring fan Hof (1933:69) dat de primêre foarmen "meestal" ferkoarte binne ta *ha*, *hè* (foarmen as **hae* en **hèe* komme dus net foar as ynfinityf en persoansfoarmen meartal).

De sitewaasje fan hjoeddedei leit der oars hinne. Tamminga (1982:80) sinjalearre it skriftlik brûken fan it sintsje

(11) Hy die it om mear romte te ha

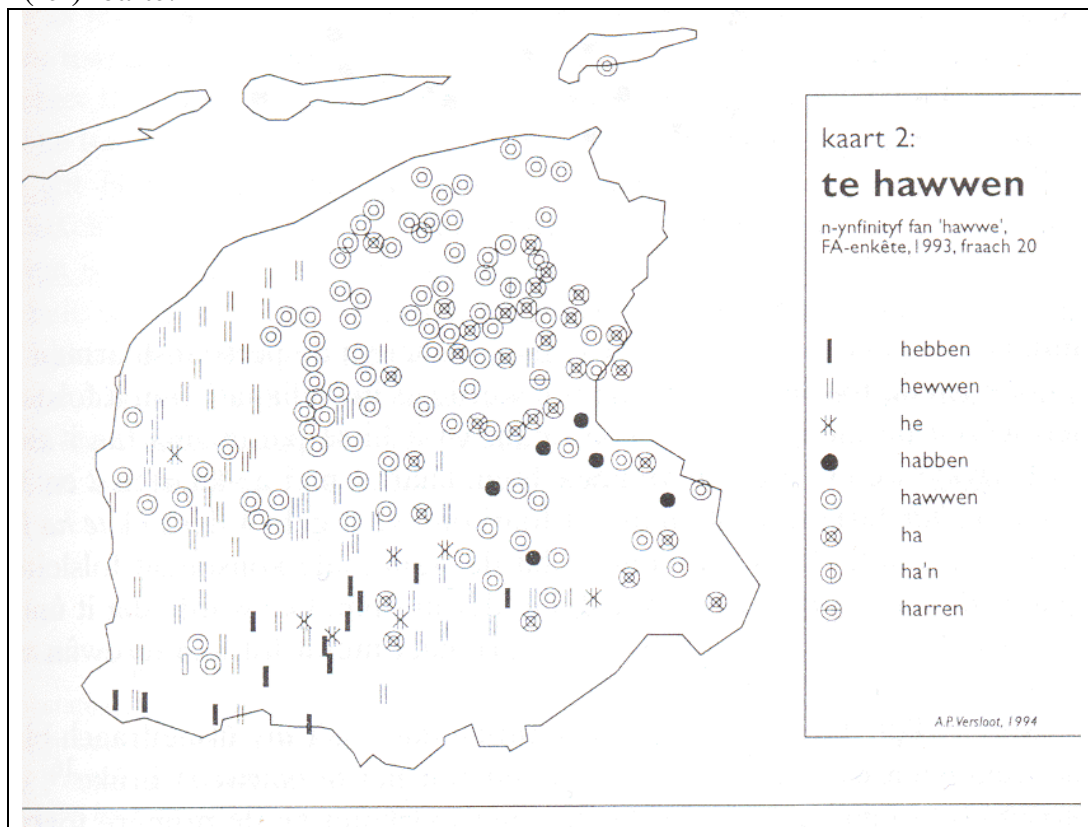
Foar Tamminga is *te ha* ûngrammatikaal: hy achtet it "werjefte fan heal praat" (:80). Foar de oanbelangjende skribint wie dy sin blykber yn oarder. It feit dat *te ha* foarkomt, sjocht Tamminga lykwols net as oanwizing (of as bewiis), dat guon Fryskpraters yn de *n*-foarm fan *hawwe* de stamfinale konsonant en it *-en*-part benefter litte kinne. Foar harren - ik hear dêr sels ek by - is niisneamde sin dus grammatikaal. Ek ûndersteande sinnen kinne der skoan op troch:

¹³. De notaasje op Hof syn kaart (*hè(wwe)/ha(wwe)* tsjinoer *hèbbe/habbe*) jout dat net oan: dy suggerearret dat it giet om de *b-v*-isoglosse yn ynfinityf en persoansfoarmen.

¹⁴. Wat it foarkommen fan foarmen sûnder stamfinale konsonant oan de *b*-kant oangiet, makket Hof noch ûnderskie tusken it *habbe*- en it *hebbe*-gebiet: yn it lêste hat er dy foarmen "zoo goed als niet" (:71) waarnommen. Dat ferskil skriuwt er ta oan de blokkearjende ynfloed fan de Nederlânske foarm (:71). Hof syn opmerking dat de stamfinale *b* ek gauris net mear realisearre wurdt, komt oerien mei de opmerking fan Sytstra (1856:26, dy't de foarmen mei de stamfinale *v* nammers net neamt): "Het werkwoord **habba hebba hebben** wordt in het nieuwe friesch dikwijls tot **ha** verkort. Voorts **ik habbe, hebbe** [...] tot **ik hab** [...] **ik ha**, en zoo het geheele meervoud van den tegenwoordigen tijd, **wi habbath, i habbath, hia habbath**, tot **wi ha, i ha, hia ha**."

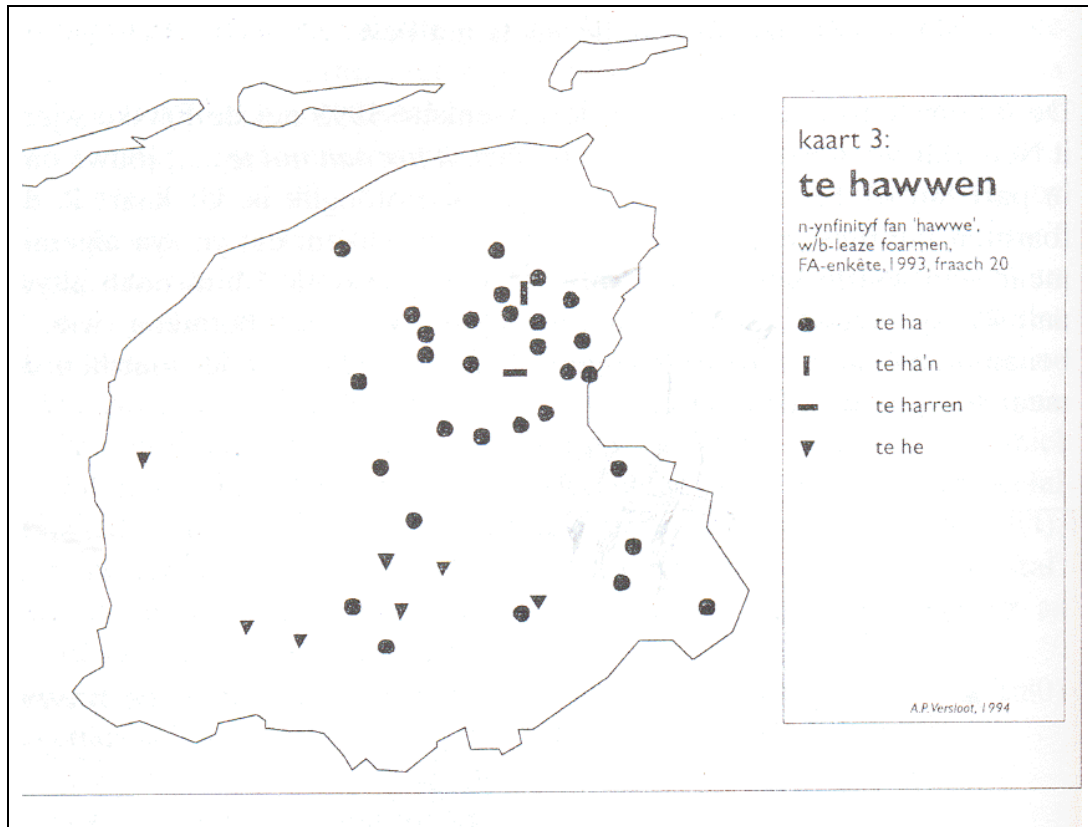
- (12) De direkteur skynt de saak meinommen en fierder tild te ha
 Hy liket it net oan tiid te ha
 Dat altyd mar pine holle ha, is net bêst

De útkomsten op de fraach yn de FA-enkête 1993 nei de Fryske wjergader fan it Nederlânske *hebben* yn de sin: *Hy skynt it net oan tiid te*, jouwe oan dat foar in part fan de Fryskpraters *te ha* hiel goed mooglik is. Ut kaart 2, dêr't de *n*-foarmen fan *hawwe* op oanjûn steane, docht bliken, dat yn syn algemienens net mear sein wurde kin dat "de ynfinityf mei 'om te' [...] him noch altyd tsjin [...] amputaasje ferset", sa't Tamminga (1982:80) fan betinken wie. Dat jildt benammen foar it *ha(wwe(n))*-gebiet, al komme de 'folle' foarmen dêr (noch) mear foar as de (fer)koarte.

Ut kaart 3 docht noch dúdliker bliken dat de kluster fan *te ha*-foarmen foarkomt yn in part fan it *ha(wwe(n))*-gebiet (op dy kaart binne de foarmen *te hawwen/habben/hewwen/hebben* fan kaart 2 weilitten).

Oars as yn de tiid fan Hof is it dus tsjintwurdich sa, dat de stamfinale konsonant yn in part fan it Fryske taalgebiet ek belies jûn hat yn de *n*-foarmen. Sokke 'koarte' *n*-foarmen wize derop dat dy konsonant ek net foarkomt yn de

ynfinityf en, nei't oannommen wurde mei, ek net yn de persoansfoarmen notiid. Sa besjoen kin de foarm *te ha/hè* opfette wurde as in yndikaasje fan it folslein ferlern gien wêzen fan de stamfinale konsonant yn it hiele paradigma fan it tiidwurd.

Ferlykje we no, mei dat yn gedachten, kaart 1 mei de kaarten 2 en 3, dan falt op dat de *har*-fariant earst en meast foarkomt yn it gebiet dêr't ek *te ha* foarkomt. Derfan útgeande dat *te ha* oanjout dat de stamfinale konsonant folslein ferdwûn is yn it paradigma fan dat tiidwurd, kin dêr út opmakke wurde dat it ûntstean fan de *r*-fariant yn de persoansfoarmen gearhinget mei it folslein ferdwûn wêzen fan de stamfinale konsonant¹⁵.

Mei dy konklúzje is yn oerienstimming dat - sa't my út neifraach bliken dien hat - dejingen dy't *har* eigen is ek *te ha* (en net *te hawwen*) brûke¹⁶, en dat by harren de fariant mei de stamfinale *v* net foarkomt yn de primêre foarmen. It is

¹⁵. Ik gean dêrby út fan de gewoane, deistige taal. It liket my net ûnmooglik ta dat yn in formele sitewaasje de fariant mei /av/ - dy't neffens Van der Woude (1960:21) yn de standerttaal opnommen is omdat dy it fierst fan de Nederlânske foarm ôfstiet - wol brûkt wurdt, ek by dejingen dy't *har* eigen is. Dus yn stee fan bygelyks *ik har onder de douche west*: *ik haw onder de douche west*.

¹⁶. It omkearde jildt net: net elkenien dy't *te ha* brûkt, is de *r*-fariant eigen.

fierder sa, dat de *r*-fariant net foarkomt yn de ynfinityf. De ferbining tusken *har*- en *ha* yn de persoansfoarmen (sjoch § 2) kin mei in relasjonale regel oanjûn wurde (sjoch Visser 1988:215). Dat alles smyt it folgjende totaalbyld op:

(13)	persoansfoarmen	/har/ <---> /ha/
	ynfinityf	/ha/
	<i>n</i> -foarmen	/ha/

Ta beslút fan dizze paragraaf noch in pear opmerkingen nei oanlieding fan de kaarten 2 en 3. It docht bliken, dat der ferskil is tusken it /a/- en it /ɛ/-gebiet wat it ferdwinen fan de stamfinale *v* yn de *n*-foarmen oanbelanget: yn it *v*-gebiet komt *te ha* folle faker foar as *te hè*¹⁷. Hoe't dat krekt komt, doar ik net sizze. It leit yn 'e reden om dat ta te skriuwen oan it ferskil yn fokalisme, mar der kinne fansels mear of oare redenen foar wêze. Fierder docht bliken dat der by gelikens fokalisme ek ferskil is yn it weifallen fan de stamfinale *v* yn de *n*-foarmen (en dus yn de oare foarmen fan it paradigma): *te ha* komt ommers mar yn in part fan it *hawwe*-gebiet foar. Der spylje dus oare saken in rolle as allinne de kwaliteit fan de fokaal en fan de stamfinale konsonant, mar hokker dat krekt binne, wit ik net. Merk op dat Hof oangeande it ferdwinen fan de stamfinale *v* gjin ûnderskied makket tusken it /ɛ/- en it /a/-gebiet en likemin binnen it /a/-gebiet.

Likemin is my dúdlik, hoe't de opjeften *te ha'n* en *te harren* (sjoch kaart 2 en 3) beoardiele wurde moatte. *Te harren* (Eastermar) is net allinne yn it ljocht fan (13) wat frjemd, mar ek omdat de oanbelangjende ynformante oanjûn hat dat de foarm *ik har* har net eigen is: de oanwêzigheid fan de *r* yn it paradigma, yn alle gefallen yn de ynfinityf, soe betingst wêze moatte foar it bestean fan *te harren*. Faaks giet it om in fersin¹⁸. In ferklearring fan *te ha'n* (yn de Westerein) ha ik likemin.

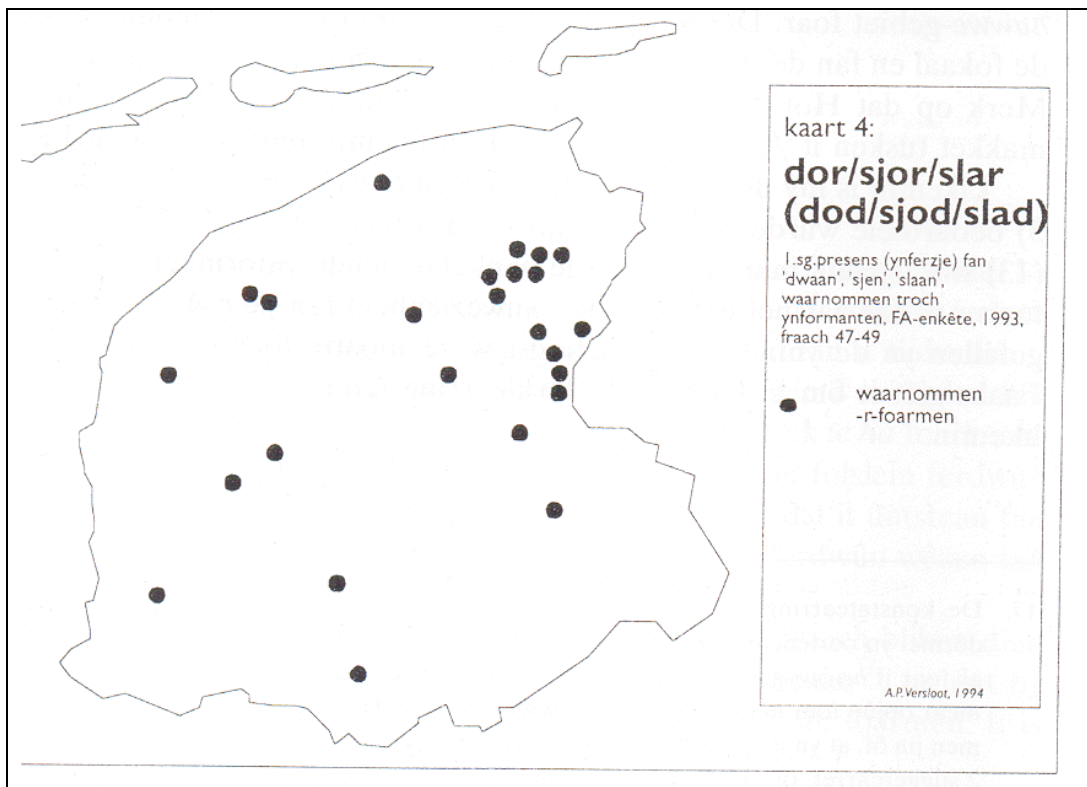
¹⁷. De konstatearring dat *har* folle gongberder is as *her* (ferlykje de opmerking yn noat 10) is dêrmei yn oerienstimming. It is nammers opfallend, dat *te hè* mear opjûn is foar it *hebbe*-gebiet as foar it *hewwe*-gebiet: yn it gebiet mei it /a/-fokalisme is dat krekt oarsom (*te ha* is dêr folle mear opjûn foar it *hawwe*- as foar it *habbe*-gebiet). Hoe't dat krekt kin, wit ik net. Fierder freget men jin ôf, at yn it /a/-gebiet de stamfinale *b* wier ferkrongen wurdt troch de *v*-fariant, sa't kaart 2 suggerearret, of dat it dêr om standerttaal-antwurden giet (ferlykje ek de /av/-farianten yn it /ɛ/-gebiet op dy kaart). Dat soe ek útsocht wurde moatte.

¹⁸. De foarm *te harren* is net sa frjemd at de ûntjouwing fan de (fer)koarte tiidwurdfoarmen fan *hawwe* yn syn gehiel oereide wurdt. De *r*-fariant is ûntstien yn de persoansfoarmen, dêr't de stamfinale konsonant nei alle gedachten it earst belies jûn hat. Troch druk út it paradigma wei soe dy *r* ek ferskine kinne yn de ynfinityf (al ha ik gjin oanwizing fûn dat dat sa is, sjoch 0) en dêrmei ek yn de *n*-foarm. Sa besjoen soe *te ha*, lykas de ynfinityf *ha*, in tydlike tuskenfoarm wêze kinne.

Ek al bliuwe guon fragen ûnbeantwurde, yn alle gefal is dúdlik dat de *har*-farianten ûntstean koenen yn de noardeastlike dialekten omdat dêr de stamfinale *v* by in grut part fan de Fryskpraters weifallen is yn it paradigma¹⁹ fan it tiidwurd *ha*.

5. Oare tiidwurden mei in *r*-fariant

De *r*-farianten fan it tiidwurd *ha(wwe)* steane net op harsels. De persoansfoarmen fan *dwaan*, *slaan* en *sjen* komme ek foar mei in *r* at dy folge wurde troch in wurd dat mei in fokaal begjint. Dat docht wer bliken út deselde enkête 1993 fan de Fryske Akademy, dêr't de ynformanten ek yn frege is at se foarmen as *dor ik/dod ik*, *slar ik/slاد ik* en *sjor ik/sjod ik* wolris heard hienen²⁰. Understeande kaart jout oan wêr't dy foarmen neffens de ynformanten foarkomme. Dêrby binne de antwurden fan de trije fragen gearfoege ta ien kaart; der is dus abstraharre fan it ferskil tusken de aparte tiidwurden:

¹⁹. By de meartalsfoarmen uteraard neidat de bûgings-sjwa weifallen is: de meartalsfoarm *hae* is net mooglik (Visser 1988:215).

²⁰. Der is ek frege at dy foarmen har sels eigen wienen, mar it andert wie hieltyd negatyf (ferlykje §3).

De *r*-farianten fan *dwaan*, *slaan* en *sjen* - dy't ik sels nammers nea heard ha - binne dus yn haadsaak opheind yn it gebiet dêr't de *har*-fariant ek foarkomt²¹. Mar dat betsjut net dat elkenien dy't de *har*-fariant eigen is, by de oare tiidwurden ek de *r*-fariant brûkt: by de *har*-sprekkers dy't ik rieplachte ha, wie dat bygelyks net it gefal.

Mei it each op it yn de foarige paragraaf sinjearre ferbân tusken it ûntstean fan de *har*-fariant en it ferdwûn wêzen fan de stamfinale konsonant by de persoansfoarmen, leit it yn 'e reden dat de *r*-farianten fan *dwaan*, *slaan* en *sjen* ûntstien binne by dejingen dy't de notiidsfoarmen fan dy tiidwurden realisearren sûnder stamfinale /ɣ/. Oars as by it tiidwurd *ha(wwe)*, kin it ferdwûn wêzen fan de stamfinale konsonant by dy tiidwurden net ôflêzen wurde oan de foarm fan de *te* plus ynfinityf, omdat de stam(konsonant) fan de notiidsfoarmen ferskilt fan dy fan de ynfinityf. Ynsjoch yn it ferdwûn wêzen fan de /ɣ/ kinne we dus allinne krije troch te sjen nei de foarm fan de persoansfoarmen.

Yn de enkête 1993 fan de Fryske Akademy binne fragen steld oer de earste en tredde persoan inkeltal notiid fan *dwaan*, *slaan* en *sjen*. Dêrby binne hieltiten de farianten mei as sûnder stamfinale konsonant as mooglike antwurden suggerearre, sadat dúdlik wie dat it om it ferskil dêrtusken gong.

Ut de kaarten 5 en 6, dêr't de frekwinsje fan de opjeften mei en sûnder stamfinale konsonant op oanjûn is, docht bliken, dat de bûgde foarmen fan *dwaan* en *sjen* yndie farianten ha mei en sûnder finale konsonant²² (sjoch ek Visser 1988:212-213). De /ɣ/ komt lang net mear by elkenien foar yn de oanbelangjende persoanfoarmen, yn alle gefal gâns minder as at Hof (1946:83-84) en sin 136 (it paradigma fan *dwaan*, sjoch ek kaart 109) yn de RND suggerearre. De trend is, dat de /ɣ/ mear ferdwûn is yn it noarden en noardeasten (ynklusyf de Dongeradielen) fan it Fryske taalgebiet as oars earne. De ynformanten ha nammers gauris beide mooglikheden ynfolle. Dat komt oerien mei it feit dat krekt by ditsoarte ferskynsels de wize fan praten fan belang is: by mear formeel praten, mei in fersoarge artikulaasje, sille de farianten mei de stamfinale konsonant earder ferskine as by ynformeel praten. Omdat de meidoggers oan in dialektenkête nei alle gedachten earder útgeane fan de forme(re) as fan de ynforme(re) taal, is it net ûnmooglik dat yn de gewoane, deistige omgongstâl de persoansfoarmen sûnder

²¹. Plakken dy't neamd binne yn it noardeasten fan it taalgebiet binne û.o.: Blije, Ryptsjerk, de Westerein, Feankleaster, Twizelerheide en omkriten (de ynformant seit derby, dat de *r*-farianten brûkt wurde "troch lju dy't sawat oer har eigen wurden stroffelje"), Kollum, Westergeast, Aldwâld, Harkema, Surhuzum, Boelensloane, Houtgehage, Drachten. Foar it oare part fan it taalgebiet binne û.o. neamd: Bitgum(mole), Hitsum, Berltsum, Boazum, Dolsterhuzen.

²². Foar *slaan* jildt itselde, sa't út de opjeften bliken docht. Dat tiidwurd bliuwt hjir bûten beskôging om it byld fan it weifallen fan de stamfinale /ɣ/ yn it Fryske taalgebiet net fertekene wer te jaan; *slaan* hat ommers ek in fariant sûnder stamfinale /ɣ/ (ik *slaan*, wy *slane*).

kaart 5: **hy do(ch)t, hy sjo(ch)t-sju(ch)t**
(wat donkerder it gebiet, wat mear at de *ch* weifallen is) FA-
enkête, 1993, fraach 37 en 39

kaart 6: **ik do(ch), ik sjo(ch)-sju(ch)**
(wat donkerder it gebiet, wat mear at de *ch* weifallen is) FA-
enkête, 1993, fraach 32 en 34

stamfinale konsonant noch mear foarkomme as at út de enkêtes bliken docht.

Kaart 6 befettet de antwurden op de fraach nei de earste persoan inkeltal notiid fan *dwaan* en *slaan* yn in sin dêr't dy foarmen folge wurde troch in wurd dat mei in fokaal begjint. Oer't generaal sil yn dy posysje earder de fariant ferskine mei in konsonant as einlûd as de fariant dy't op de stamfokaal útgiet (sjoch ek de folgjende paragraaf). It feit, dat yn guon gefallen dochs allinne de farianten *do* en *sjo/sju* opjûn binne, kin opfette wurde as in yndikaasje dat by guon Fryskpraters de stamfinale konsonant ferdwûn is yn it gewoane, deistige taalgebrûk. It is fansels net tafallich, dat de *r*-farianten fan *dwaan*, *slaan* en *sjen* (kaart 4) foarkomme yn it gebiet dêr't neffens de kaarten 5 en 6 de /ɣ/ navenant it measte ferdwûn is.

6. In ferklearring foar it ûntstean fan de *r*-farianten

No't dúdlik is fan hokker tiidwurden de persoansfoarmen in *r*-fariant ha, kin de fraach beäntwurde wurde wêrom't dat krekt by dy tiidwurden it gefal is. Ha oare tiidwurden dy't bûgde foarmen ha sûnder stamfinale konsonant, ek in *r*-fariant? Wêryn ûnderskiede dy twa kategoryen tiidwurden har fan elkoar? Dy fragen komme yn dizze paragraaf it earst oan 'e oarder. Dêrnei gean ik nei wêr't dy *r* weikomt.

Ut it feit dat de *r*-farianten foarkomme by persoansfoarmen dy't by de oanbelangjende Fryskpraters útgeane op de stamfokaal (§ 4, 5) en dy't folge wurde troch in wurd dat mei in fokaal begjint (§ 2), kin opmakke wurde dat de *r*-fariant ûntstien is yn in sekwinsje fan twa fokalen²³. Net alle tiidwurden dêr't de stamfinale konsonant fan weifalle kin, ha lykwols in *r*-fariant. Dat jildt bygelyks foar *sille*, *wolle* en *hoege/hoeve*. By dy tiidwurden is de persoansfoarm sûnder stamfinale konsonant lykwols net yn alle gefallen mooglik. Njonken de gefallen fan (14) steane dy fan (15), dêr't neffens my - en allyksa neffens oaren (ek *harsprekkers*) dy't ik nei harren oardiel frege ha - *si* en *wo* op syn minst problematysk, miskien sels wol ûngrammatikaal binne:

²³. Ik nim oan dat de adjasinte fokalen ta deselde Intonational Phrase hearre (sjoch dêroer Berendsen 1986:15-16). Neffens Berendsen is dy yntonaasje-ienheid ek it domein foar *n*-ynsersje yn it Hollânsk (s. 92-93, sjoch noat 37 fan dit artikel), ferlykje it foarbyld dat er jout en dat ik hjir, mei in lytse oanpassing, oernim (de grins tusken de yntonaasje-ienheden is oanjûn mei in skrapke): *Ik dacht dat Joke_ , op wie Nelleken erg lijkt, weg was*. Der kin dus fan útgien wurde, dat de sekwinsje fan twa fokalen net ûnderbrutsen is troch in pauze yn it spraaksinjaal, dus dat de twadde fokaal fan dy sekwinsje net ynset is mei de glottisslach, dêr't ommers in koarte ûnderbrekking fan it spraaksinjaal foar fereaske is (Jongenburger & Van Heuven 1991:101).

- (14) Ik si jim wol krije
Wy wo hjir noch net wei
Ik hoe Piter net syn sin te jaan

- (15) Ik [?]si/sil Albert belje
Ik [?]wo/wol Elske freegje

Foar de persoansfoarmen fan *sille* en *wolle* jildt dus, dat foar in wurd dat mei in fokaal begjint, de fariant mei de stamfinale konsonant de foarkar hat boppe de wjergader op de stamfokaal²⁴. By dy tiidwurden bestiet dus in oposysje tusken de foarm op in konsonant en op in fokaal at dy respektlyk foar in fokaal, of foar in konsonant stiet²⁵. Dat is ferlykber mei wat bygelyks it gefal is by de njonkenfoarmen *ha-har* (sjoch § 2) en by *sjen* en *sille* yn gefal fan klitisearring (sjoch Visser 1988:212, 214):

(16)	<i>sjoch (i)k</i>	[?] [sjoxk]	[sjok]	[sjoyIk]
	<i>sil (i)k</i>	[?] [sIlk]	[sIk]	[sIIIk]

It klitik *k* hat nammentlik foarkar foar de fariant dy't op de stamfokaal útgiet. It folle - yn dit gefal mei in fokaal begjinnende - pronomen kin lykwols al folgje op de fariant dy't op de stamfinale konsonant útgiet. Ofwikseling tusken wurden mei en sûnder finale konsonant fine we yn it Frysk bygelyks ek by *r*-deleesje (sjoch fierderop yn dizze paragraaf).

Ut de foarbylden by 0 kin opmakke wurde, dat by persoansfoarmen fan *sille* en *wolle* net de sekwijsje fan twa fokalen bestiet dy't it betingst west hat foar it ûntstean fan de *r*-farianten²⁶. Foar it tiidwurd *ha* leit dat oars. De persoansfoarm dy't op de stamfokaal útgiet, kin by in part fan de Fryskparters skoan foarkomme yn posysjes dêr't farianten as *si* en *wo* net mooglik binne:

²⁴. At de fariant *hoe* folge wurdt troch in fokaal, ferskynt nei dy persoansfoarm in homorganyske healfokaal, dat ek om dy reden ûntstiet by dat tiidwurd gjin sekwijsje fan twa fokalen (sjoch fierderop yn dizze paragraaf).

²⁵. Hjir kin noch by oantekene wurde, dat de bûgde foarm dy't op de stamfinale konsonant útgiet, net allinne de foarkar hat foar in wurd dat mei in fokaal begjint, mar ek brûkt wurdt oan de ein fan in sin:

Moatst net tinke dat ik dat dwaan [?]si/sil
Gean der mar fanút dat ik dat wol dwaan [?]wo/wol
Ik nim oan dat ik net mear komme [?]hoe/hoech/hoef

²⁶. En ek net by de bûgde foarmen fan oare tiidwurden dêr't de stamfinale konsonant fan weifalle kin: *doar(r)e* - hjir net relevant omdat it al in *r* hat - en *wurde*, *hâlde* en *rêde*, dy't bûten beskôging bliuwe omdat dy in *r* út *d* ha (kinne). By ûnder oare *moatte*, *litte* en *witte* is it weifallen fan de *t* beheind ta gefallen fan klitisearring (sjoch Visser 1988:211).

(17) Ik ha Albert al opbelle

Dat befestiget, dat it betingst foar it ûntstean fan de *r*-farianten west hat dat de persoansfoarmen konsekwint útgeane op de stamfokaal, mei oare wurden dat de stamfinale konsonant dêr folslein yn ferdwûn wêze moat. It boppesteande jildt ek foar de bûgde foarmen fan *dwaan*, *slaan* en *sjen*. By in part fan de Fryskpraters yn it gebiet dêr't de *r*-variant foarkomt, kinne de farianten dy't op de stamfokaal útgeane skoan foarkomme foar in wurd dat mei in fokaal begjint²⁷ (sjoch kaart 6)²⁸:

(18) Ik do altiten myn bêst
Ik sla Inne foar de kop
Ik sjo alle dagen nei it journaal

It ferdwûn wêzen fan de stamfinale konsonant is lykwols net de iennichste faktor dy't hydroegen hat ta it ûntstean fan de *r*-fariant. Oars soenen ûndersteande tiidwurden, dêr't de stam fan útgiet op in fokaal, wol in *r*-fariant ha²⁹:

²⁷. En, wer by in part fan de Fryskpraters, ek at de bûgde tiidwurden oan de ein fan de sin steane:

Moatst net tinke dat ik dat do
Ik tink dat ik him nochris foar de kop sla
Hy wit net dat ik him sjo

Foar de notiidsfoarmen fan *ha* jildt dat ek:

Moatst net tinke dat ik dat dien ha

Dy tiidwurden ferskille yn dat opsicht dus fan de notiidsfoarmen fan *sille*, *wolle* en *hoege/hoeve* (ferlykje noat 25).

²⁸. Foar de folsleinens merk ik noch op, dat de oare tiidwurden mei in monosyllabyske ynfinityf op *n* - it net gongbere *tsjen* lit ik hjir gewurde - yn de persoansfoarmen of gjin stamfinale konsonant ha (*jaan*: *ik jou* - *wy jouwe*, sjoch(19)b), of dy konsonant net kwytreitsje (*gean/steane*: *ik gean/steane* - *wy geane/steane*, *ik gjin/stjin* - *wy gjinne/stjinne*, *ik gon/ston* - *wy gonne/stonne*). Dat lêste jildt ek foar de *n* yn it notiidsparadigma fan *slaan* (*ik slaan*, *wy slane*, Tiersma 1985:83). Dy fariant komt nammers net foar yn it gebiet dêr't de *r*-farianten fan de tiidwurden foarkomme (sjoch sin 74 yn de RND).

²⁹. Itselde jildt uteraard foar de doetiidsfoarmen dy't op dy lûden útgeane:

- *lei* (< *lizze*), *sei* (< *sizze*); ik gean der fan út dat de doetiidsfoarmen *spei* (< *spije*) en *swei* (< *sweie*) hjoeddedei regelmjittich binne (cf. Tiersma 1985:88-89, ferlykje ek Sipma 1913:71);
- *gou* (< *jilde*), *skau* (< *skowe*), *stau* (< *stowe*); fan dy tiidwurden jout Tiersma (1985:86, 88-89) earst de regelmjittige doetiidsfoarmen, sa't Sytstra & Hof (1925:147) dogge foar *stowe* en *skowe*; →
- *bleau* ([ble.u]) en de doetiidsfoarmen fan de oare tiidwurden op *-iuwe* (de fariant op /ɔ̃.ð/ komt anst te praat).

- 19) a.. tiidwurden mei de stam op de hege foarfokaal /i/ (dy't it rjochter part is fan de healfokaal /ei/)³⁰:
fei (< *feie*), *jei* (< *jeie*), *klei* (< *kleie*), *krij* (< *krije*), *lij* (< *lije*), *mei* (< *meie*), *snij* (< *snije*), *spij* (< *spije*);
- b. tiidwurden (of, yn it gefal fan *jaan*, (no)tiidwurdfoarmen) mei de stam op de hege achterfokaal /u/ (dy't it rjochter part is fan in diftong):
1. /au/: *jou* (< *jaan*);
 2. /yu/:
bliuw (< *bliuwe*) en allyksa de oare tiidwurden op *-iuwe*;
- c. tiidwurden mei de stam op /o./:
bliuw (< *bliuwe*) en allyksa de oare tiidwurden op *-iuwe*, *sto* (< *stowe*);

Boppesteande tiidwurden ha lykwols gjin *r*-fariant. De notiidsstam wurdt nammentlik folge troch in homorganyske healfokaal³¹ at der in fokaal op folget, dat fan de sekwinsje (fan twa fokalen) dêr't de *r* yn ferskine kin, is gjin sprake:

- (30) Ik mei ommers gjin havermout skriuwe

[mɛijomðs]

*[mɛiwomðs]

Wy meie

[mɛijð]

*[mɛiwð]

Ik jou alle âld papier oan Polyphonia

[jauwOlð]

*[jaujOlð]

³⁰. Of op /ai/ of /Oi/, ôfhinklik fan it part fan it taalgebiet.

³¹. "De aard van de glijder in intervocalische positie stemt overeen met het sluitingsprodukt van de klinker zelf in geïsoleerde gevallen [...]. Fonetisch kennen wij voor **zee** en **kano** de realiseringen [ze^j] en [kano^w] [kreker: [ze.^j], [ka.no.^w], D.H.V.]; de overgangsklanken in **zeeën** en **kanoën** (resp. **j** en **w**) corresponderen daarmee." (Streekstra & Reker 1986:185). Ik jou de oergongslûden hjir oan mei *j* en *w*, alhoewol't se net alhiel gelyk binne oan dy segminten, sjoch Van Heuven & Hoos 1991).

Wy jouwe

[jauwð]

*[jaujð]

Ik skriuw altyd mei in folpinne

[skryuwOltit] - [skrjo.wOltit]

*[skryujOltit] - * [skrjo.jOltit]

Wy skriuwe

[skryuwð] - [skrjo.wð]

*[skryujð] - * [skrjo.jð]

At de bûgde foarmen *ha*, *sla*, *do* en *sjo* foar in fokaal steane, ferskynt net in healfokaal:

(21) Ik ha altyd myn bêst dien

*[hajOltit]

*[hawOltit]

Harkiten sla iderien foar de harsens

*[slajidðri.ðn]

*[slawidðri.ðn]

Ik do altyd myn bêst

*[dojOltit]

*[dowOltit]

Ik sjo elkenien rjocht yn 'e eagen

*[sjojɛlkðni.ðn]

*[sjowɛlkðni.ðn]

De konklúzje is dus dat de *r* ferskynt nei persoansfoarmen dy't net (mear) útgean kinne op in konsonant, mar allinne útgeane op in stamfokaal dy't net folge wurde kin troch in homorganyske healfokaal.

Men soe no ferwachtsje, dat de *r* wol foarkomt by doetiidsfoarmen dy't útgeane op in stamfokaal dy't net folge wurde kin troch in homorganyske healfokaal, dus by stammen op in sintralisearjend twalûd /i.ð/ (*gie*, *snie*, *stie* en

ek de doetiidsfoarmen fan *ha* en *dwaan*, *hie* en *die*)³², op /u.ð/ (*koe*, *soe*, *woe*) en op /ɿ.ð/ (*bleau*³³ (< *bliuwe*) en allyksa de oare tiidwurden op *-iuwe*):

(22) Ik hie alles fergetten

*[hi.ðjOlðs]

*[hi.ðwOlðs]

Hy koe ommers poerbêst ride

*[ku.ðjomðs]

*[ku.ðwomðs]

Rintsje bleau alle oare riders foar

*[blɿ.ðjOlð]

*[blɿ.ðwOlð]

Dy doetiidsfoarmen ha ik lykwols nea waarnommen mei in (net-histoaryske) *r*. No seit dat net alles (myn observaasjes binne fansels frijwat tafallich), mar ik tink dat se ek net foarkomme. Nei alle gedachten hat dat te krijen mei it feit dat dy doetiidsfoarmen op in sjwa útgeane. Yn ferbûne spraak kin dy sjwa maklik weifalle en fierder kin it earste part fan de diftong ferkoarte wurde (sjoch bygelyks sin 80 yn de RND foar de ferskillende realisaasjes fan de persoansfoarm *wie*). At /i(.) / (< /i.ð /) en /u(.) / (< /u.ð /) folge wurde troch in fokaal ferskynt yn ferbûne spraak in homorganyske healfokaal. Nei /ɿ(.) / liket my in *j*-achtich oergongslûd ek net ûnmooglik: dy fokaal sit artikuloarysk nammentlik net fier fan de /e./ ôf, dy't heart ta wat Streekstra & Reker (1986:193) it "homorgaan domein" fan de *j* neame³⁴. Troch it ferskinen fan de homorganyske healfokaal wurdt it ferskinen fan de *r* opkeard. De frekwinsje fan de tiidwurdfokaal docht by it ûntstean fan de *r*-fariant sa't it liket net ta de saak: yn de type-frekwinsjelist op basis fan it Taaldatabankkorpus (skreaun) Frysk yn Dykstra & Reitsma (1993:81) komt *hie* nammentlik gâns faker foar as *ha* en *haw* by elkoar opteld³⁵.

³². De doetiidsfoarm *wier* (sjoch Colmjon 1863:81), mei in histoaryske *r*, docht hjir uteraard net mei. Itselde jildt foar *sear* en *bear* (< *siede* en *biede*, sjoch foar it lêste tiidwurd sin 114 yn de RND).

³³. De fariant (*ik*) *bleaun*, sjoch De Haan 1949, lit ik bûten beskôging.

³⁴. Sjoch harren fokaaltrijehoek (s. 192) mei krekt dêrbûten de fjouwer oergongslûden dy't se ûnderskiede, *j*, *w*, *h* en de glottisslach.

³⁵. Dy list makket by de tiidwurden gjin ûnderskie tusken persoan en getal. Fan *hie* is bygelyks net oanjûn at it om de earste of de tredde persoan inkeltal doetiid giet, fan *ha* net at it om de earste persoan inkeltal, de meartalsfoarm of om de ynfinityf giet.

No't fêststeld is dat de *r*-farianten foarkomme by bûgde tiidwurden dy't útgeane op in koarte fokaal dy't net folge wurde kin troch in homorganyske healfokaal, kin oergien wurde ta de fraach wê't de *r* fan *har*, *slar*, *dor* en *sjor* weikomt. Alderearst kinne de folgjende mooglikheden skrast wurde.

De *r* komt taalhistoarysk sjoen net foar as stamfinale konsonant yn de notiidsfoarmen fan *hawwe*, *dwaan*, *slaan* en *sjen*. Der is dus gjin sprake fan in eartiids oanwêzich segmint, dat oan de ein fan de bûgde foarmen yn guon posysjes (bygelyks foar in konsonant) weifallen is, mar yn oare posysjes (bygelyks foar in fokaal) bewarre bleaun is. Likemin is de *r* (nei *d*-rotasisme) ûntstien út de stamfinale *d* fan doetiidsstammen as *hied* en *died* (sjoch bygelyks Colmjon 1863:72, 79), dy't ferdwûn is behalven at it klitik *er* op dy foarmen folge (Tiersma 1985:35). Dy *d* hat him ommers allinne wreide nei oare doetiidsfoarmen folge troch in klitik fan de tredde persoan (bygelyks *sakke der*) en net nei de notiidsfoarmen. De *r* stiet ek los fan doetiidsfoarmen as *wier*, *sear* en *bear*: dy *r* hat him ommers net wreide oer de doetiidsparadigma's fan de oare tiidwurden mei in doetiidsstam op in sintralisearjend twalûd.

Ha we by *har*, *slar*, *dor* en *sjor* dan te krijen mei de stamfinale *r* fan de tiidwurden dy't yn de notiidsfoarmen foarkomme mei en sûnder stamfinale konsonant (bygelyks *doar(r)e*, *wurre*, *hâre*, *rêre*)? Neifraach by *har*-sprekkers hat my út bliken dien, dat dy ornaris wol *har ik* brûke yn stee fan *ha'k*, mar by tiidwurden as *wurre* en *doar(r)e* net *wur ik* en *dwar ik* brûke, mar *wu'k* en *dwa'k*. Dat it liket der net op, dat de systematyk by de tiidwurden mei de stam op *r* en mei njonkenfoarmen mei en sûnder stamfinale konsonant him útwreide hat nei de tiidwurden mei inkel notiidsfoarmen op in koarte stamfokaal. En at dat al it gefal west hie, hie boppedat de fraach west wêrom't de *r* dêrfoar yn 'e beneaming kommen wie en bygelyks net de *l* (fan *sille*, *wolle*). Allinne ôfgeande op de (lytse) kategory tiidwurden dy't yn de notiidsfoarmen njonkenfoarmen ha mei en sûnder stamfinale konsonant, is it ynfoegjen fan de *r* nei de bûgde foarmen *ha*, *sla*, *do* en *sjo* folge troch in wurd dat mei in fokaal begjint, alhiel arbitrêr. Of it soe wêze moatte, dat fan dy kategory tiidwurden dy stamfinale konsonant foar ynsersje yn 'e beneaming kommen is dy't nei de healfokalen de heechste sonoriteit³⁶ hat (sjoch de detaillearre sonoriteitsskaal dy't Hinskens (1993:54) jout op basis fan de relevante literatuer). Mar binne der oanwizingen dat sawol yn dit spesifike gefal as yn syn algemienens by it ynfoegjen fan in konsonant tusken twa fokalen de

³⁶. "In spite of its importance, sonority remains an ill-defined, if not mysterious concept in many respects" (Clements 1990:287), ferlykje de opmerking fan Hinskens (1993:53), dat de definysje fan it begryp sonoriteit nochal dizienich is. It ûntbrekken fan in krekte definysje hoecht fansels net te betsjutten dat der net mei it oanbelangjende begryp wurke wurde kin (ferlykje definysjeswierrichheden mei begripen as foneem en syllabe (Clements, 291)).

sonoriteitshiërargy folge wurdt, at ynfoeging fan de healfokalen net mooglik is? Ik leau net dat soks it gefal is. In ferklearring fan it ferskinen fan de *r* mei help fan it begryp sonoriteit is dan ek frijwat ad hoc.

Tiersma (1979:135) merkt oer it ynfoegjen fan in 'echte' konsonant it folgjende op:

Almost universal is the use of 'natural' hiatus-breakers, such as the semivowels [w] of [j], or the glottal stop [ʔ]. When a true consonant of the language is utilized to prevent two vowels in separate syllables from becoming adjacent, however, there is usually a historical reason for this

Op grûn fan dy (dúdlik oan Vennemann 1972:216 ûntliende) passaazje, en ôfgeande op de foarbylden dy't Tiersma yn dat ferbân besprekt³⁷, mei men oannimme, dat it ûntstean fan de *r*-farianten te krijen hat mei it ferskynsel fan *rule inversion*. It giet dan om konsonanten dy't yn guon omkriten al, yn oare net delearre binne en dy't dêrnei ynfoege wurde yn omkriten dêr't se yn earste ynstânsje net foarkamen³⁸, dat wol sizze: ynfoege wurde yn it komplemint fan de omkriten dêr't se yn delearre waarden. Neffens Vennemann (1972:212) moatte by (hiatus) rule inversion de folgjende fazen ûnderskieden wurde (C en V jouwe konsonanten respektyflik fokalen oan):

- (23) Stage I. C --> ø / V -# CV
 Stage IIa. ø --> C / V - #V

in forms characterized as subject to this rule (i.e. in those forms which at stage I had a consonant in that position)

- Stage IIb. ø --> C / V - #V
 (or ø --> C / V# - #V)

It Frysk foldocht oan de earste faze dy't yn it proses fan rule inversion in rolle spilet, nammentlik deleesje fan de *r* foar in wurd dat mei in konsonant begjint

³⁷. De epentetyske *d* yn gefallen as *sakke d(e)r* en *rûn d(e)r* en de *n* (fan de meartalsútgong *-en*) yn Hollânske dialekten, dy't weifallen is foar in konsonant mar bewarre bleaun is foar in fokaal ("*wij hoorde dat*", mar: "*wij hoorden alles*") en dêrnei ferskynd is yn de sekwinsje *sjwa* - fokaal dêr't er oarspronklik net foarkaam ("*toen hoorden ik*", "*er ligt een briefje op m'n auto*").

³⁸. Ferlykje Vennemann (1972:212): "The most elementary type of rule inversion is the conversion of a rule of conditioned consonant loss into a rule of consonant epenthesis in the environment which was historically exempted from loss, generalized to similar environments in which no consonants were lost (if such environments exist)."

(Tiersma 1979:143-144, Van der Meer & De Graaf 1986:317-318, sjoch ek harren opmerkingen oer wurdynterne deleesje fan de net-syllabyske *r* op s. 140-143 respektifyk s. 320). At we der, lykas Tiersma (1979:141, 143), mei rekkenje, dat de *r* net weifalt foar in *h*³⁹, dan kin de regel fan *r*-deleesje foar in morfeem- of in wurdgrins as folget formulearre wurde (ferlykje de regel fan Van der Meer & De Graaf (1986:317)):

(24) [r] --> ø / - #(#)[+consonant ≠ h]

Neffens Van der Meer & De Graaf is tapassing fan de regel opsjoneel (:318):

though it is most frequent before alveolars, as might be expected. It may well be, though, that for some speakers it is obligatory before alveolars. Generally retention of the [r] is of course most common in more careful styles of speech.

Tiersma (1979:143) jout in tal foarbylden fan *r*-deleesje, dy't er karakteristyk achtet foar "what may be called a fairly 'normal' style of conversation speech". It giet dan om de *r* fan bygelyks *mar*, *der*, *wer*, *allegear*, *hear*, *hjir* en *foar*, dêr't er ûnder oaren de folgjende foarbylden fan jout (de transkripsjes binne wat oanpast):

(25)	mar dy't	[ma dit]
	mar gewoan	[ma gðvo.ðn]
	der woe	[dɛ vu.ð]
	der net	[dɛ nɛt]

Deleesje fan de *r* neffens regel (23) - dat is faze I yn (24) - betsjut, dat de *r* bewarre bliuwt yn it komplemint fan de rjochter omkriten, dus foar in fokaal. Tiersma jout dêr ûnder oaren de folgjende foarbylden fan:

(26)	mar allinnich	[mar Olinð]
	der oan	[dɛr o.ðn]

Dat bewarre bliuwen fan de *r* foar in fokaal kin yn it ljocht fan de regel fan konsonant-deleesje (ûnbewust) opfette wurde as ynsersje (faze IIa yn (23)), yn stee fan dat dy konsonant opfette wurdt as oarspronklik diel fan it wurd. Dêrtroch

³⁹. Ferlykje ek Tiersma (1979:141) syn foarbylden fan wurdynterne *r*-deleesje (*fe_biede*, *fe_jeie*, mar *ferachtsje* en *ferhûzje*). Sjoch ek de opmerking fan Boelens (1952:60) oer de *r* foar *h*.

kin dy *r* ek ynfoege wurde yn omkriten dêr't dat segmint taalhistoarysk sjoen net foarkaam en dy't ferlykber binne mei de omkriten dêr't de konsonant yn bewarre bleaun is (faze IIb yn (23)). De *r* ferskynt dan nei dy fokalen dêr't - ferlykje it sitaat fan Tiersma - ynsersje fan in homorganyske healfokaal net mooglik is (sjoch (21)), en dêr't ek gjin glottisslach oanwêzich wie (sjoch de opmerkingen dêroer). Omdat delesje fan ien fan de beide (beklamme) fokalen likemin mooglik is, is ynfoeging fan de *r* it iennichste middel om in sekwinsje fan twa fokalen tefoaren te kommen.

De *r* fan de bûgde foarmen fan *ha*, *slaan*, *dwaan* en *sjen* is dus ûntstien as *r*-ynfoeging en kin syngroan dus as ynsertearre *r* opfette wurde, sa't bygelyks Nijen Twilhaar (1990:173-174) úthâldt foar ferlykbere gefallen yn it dialekt fan Hellendoarn (*doerik*, *doere wie*, *goarik*, *goare wie*). It liket my ta dat hjoeddedei by de *har*-sprekkers lykwols gjin sprake (mear) is fan (it tapassen fan) in regel, mar dat de *r* leksikalisearre is ta stamfinale konsonant fan it bûgde tiidwurd. De *har*-fariant (en foar de oare tiidwurden mei *r*-farianten jildt nei alle gedachten itselde) kin sadwaande opfette wurde as in selsstannige njonkenfoarm fan *ha* en ferantwurde wurde troch in relasjonale regel (sjoch (13)). Dêrby jildt de komplemintêre distribúsje tusken beide farianten (sjoch § 2): de fariant op *r* foar in fokaal, dy op stamfokaal foar in konsonant⁴⁰. In oanwizing foar it leksikalisearre wêzen fan de *r*-fariant is dat dy yn de meartalsfoarmen normalisearre is (Van Haeringen 1951:90-91), dat wol sizze: foarkomt mei in bûgings-sjwa (sjoch (3) en (10)), soks neffens it patroan dat de notiidsstam dy't op in konsonant útgiet yn it meartal de sjwa-útgong krijt.

Myn ferklearring foar it ûntstean fan de *r*-fariant (*r*-ynfoeging nei regelomkearing) komt oerien mei de twadde mooglikheid dy't Van Haeringen (1951:93) suggerearret foar it ûntstean fan de *r* yn de notiidsfoarmen fan de ekwivalinten fan *gean*, *stean*, *dwaan*, *slaan* en *sjen* yn guon eastlike dialekten (Enschede, Vroomshoop, Denekamp). Van Haeringen jout lykwols de foarkar oan in oare ferklearring, nammentlik de ferklearring dy't er ek jout foar de *d*-farianten fan niisneamde tiidwurden yn it dialekt fan Dedemsvaart ("*Dat doet ik niet; daor staod' ik niet by, [...] ik slaod' Anna nooit*" (90)). Neffens him giet it dêr om tiidwurd-doubletten dy't ferlykber binne mei de doubletten dêr't de ynterfokalske *d* al of net yn synkopearre is (*snien-snieden*, *raon-raoden*) en dêr't de *d* bewarre bleaun is "in posities waar zonder die *d* twee klinkers zouden opeenstoten, dus een hinderlijke "hiaat" vormen" (Van Haeringen 1951:92). Njonken de monosyllabyske ynfinityf *snien* stienen dus persoansfoarmen as *snied ik* / *snied ie* en sa koe by *doen* opkomme: *doed ik* / *doed ie*. Oars as yn it dialekt fan Dedemsvaart is dy ynterfokalske *d* yn dat fan Enschede, Vroomshoop en

⁴⁰. Ferlykje de distribúsje fan de njonkenfoarmen *si/sil* en *wo/wol* yn (14) en (15).

Denekamp dan oergien ta *r*: Van Haeringen beskôget dy *r* nammentlik as "een verslachte intervocalische *d*" (93). Fan de analogy-ferklearring foar it Dedemsvaarts dialekt kin foar it Frysk lykwols gjin sprake wêze. Njonken de tiidwurden dêr't it ûntstean fan de *r* fan ferklearre wurde moat, *ha-har*, *dwaan-dor*, *slaan-slar* en *sjen-sjor*, binne der nammentlik, yn tsjinstelling ta bygelyks it Dedemsvaartske *snien-snied ik*, yn it Frysk gjin oare tiidwurden mei in monosyllabyske ynfinityf en bûgde foarmen op in *d* (of eventueel in *r*).

7. Ta beslút

Dit ûndersyk hat opsmitten, dat der in gearhing bestiet tusken it ûntstean fan de *r*-farianten en it folslein ferdwûn wêzen fan de stamfinale konsonant yn de persoansfoarmen fan de oanbelangjende tiidwurden. Dêrtroch gongen de bûgde tiidwurden út op in fokaal dy't net folge wurde koe troch in homorganyske healfokaal. At op de persoansfoarm dan in fokaal folge, koe de *r* ynserterre wurde trochdat de adjasinte fokalen (dy't ta deselde Intonational Phrase hearden) ek net skaat waarden troch in glottisslach en trochdat boppedat net ien fan de beide fokalen delearre wurde koe. Ynsersje fan de *r* kin beskôge wurde as in gefal fan regelomkearing.

Yn dit artikel ha ik allinne sjoen nei de *r*-fariant fan tiidwurden. Ik ha net neigean kind at de *r* ek ynfoege wurdt tusken twa fokalen dêr't de earste net de stamfokaal fan in tiidwurd is, mar dy't fierder oan deselde kondysjes foldogge dy't yn de foarige alineas neamd binne. Dêrom doar ik ek net sizze at - foardat sprake wie fan in leksikalisearre tiidwurdsstam op *r* - *r*-ynfoeging as in morfo-leksikale regel of as in fonologyske regel karakterisearre wurde moat. Neier ûndersyk, oan 'e hân fan in systematyske(r) analyze fan spontaan taalgebrûk, kin mooglik mear klearrichheid jaan oer de status fan *r*-ynsersje (nei rule inversion) yn it hjoeddeiske Frysk. Faaks wurdt dan dúdlik at it proses dat foarôfgiet oan *r*-ynsersje, *r*-deleesje, mear of op gruttere skaal foarkomt yn (in part fan) it easten fan it Fryske taalgebiet as yn oare parten dêrfan⁴¹.

Faaks kin analyze fan spontaan taalgebrûk ek mear wissichheid jaan oer it ferdwûn wêzen fan de stamfinale /ɣ/ yn de notiidsparadigma's fan *dwaan*, *slaan* en *sjen*, en smyt dat ek noch wat taaldata op. Mei it each op it feit, dat de datasamling foar dit ûndersyk net sa grut west hat (foaral wat de *r*-farianten fan *dwaan*, *slaan* en *sjen* oanbelanget), is sa'n oanfolling, dy't mooglik mear

⁴¹. Boelens wiist ek op datsoarte ferskillen yn *r*-deleesje; hy is lykwols fan betinken dat de *r* yn de Dongeradielen "folle swakker [stiet] as yn de Wâlden en yn de Greidhoeke" (1952:48, sjoch ek syn opmerking op s. 60).

fêstichheid jaan kin oer distribúsje en geografyske sprieding fan de *r*-farianten, tige wolkom.

Fryske Akademy
Ljouwert

BIBLIOGRAFY

- Berendsen, E. (1986): *The Phonology of Cliticization*. Proefschrift R.U. Utrecht.
- Boelens, K. (1952): 'Hwannear wurdt de skreaune 'r' yn it Frysk útsprutsen? I, II', *Us Wurk* 1, 45-48, 59-64.
- Boelens, K. & G. van der Woude met de medewerking van Prof. K. Fokkema en Prof. E. Blancquaert (1955): *Dialect-atlas van Friesland (Nederlandse en Friese dialecten)*. Antwerpen. (Reeks Nederlandse Dialect-atlassen; 15).
- Clements, G.N. (1990): 'The role of the sonority cycle in core syllabification', yn: J. Kingston & M.E. Beckman (eds.), *Papers in Laboratory Phonology I. Between the Grammar and Physics of Speech*. Cambridge [etc.], 283-333.
- Colmjon, G. (1863): *Beknopte Friesche spraakkunst voor den tegenwoordigen tijd*. Leeuwarden.
- Dykstra, A. & J. Reitsma (1993): 'De struktuer en de ynhâld fan 'e Taaldatabank fan it Frysk', *It Beaken* 55, 55-82.
- Fokkema, K. (1956): 'Dou hast en dou hest', *It Beaken* 18, 91-99. [Ek yn: K. Fokkema, *Nei wider kimen. Kar út syn forsprate skriften*. Grins, 1969, 265-273].
- Haan, M.J. de (1949): 'Ik bleaun', *De Pompeblêdden* 20, 92-93.
- Haeringen, C.B. van (1950): 'De hoofdvormen van het Nederlandse werkwoord. Proeve van synchronische grammatica', *De nieuwe taalgids* 43, 20-28. [Ek yn: Van Haeringen 1962, 75-87].
- Haeringen, C.B. van (1951): 'Merkwaardige vormen van de werkwoorden *doen*, *gaan*, *slaan*, *staan* en *zien*', *Driemaandelijke Bladen* 3, 89-95. [Ek yn: Van Haeringen 1962, 128-133].
- Haeringen, C.B. van (1962): *Gramarie. Keur uit het werk van zijn hoogleraarstijd*. Assen.

- Heuven, V. van & A. Hoos (1991): 'Hiatus Deletion, Phonological Rule or Phonetic Coarticulation?', *Linguistics in the Netherlands* 1991, 61-70.
- Hinskens, F.L.M.P. (1993): *Dialect levelling in Limburg. Structural and sociolinguistic aspects*. Proefschrift K.U. Nijmegen.
- Hoekema, T. (1992): *Kurze Formenlehre des Westerlauwersk Frysk [...] aus dem Dänischen übersetzt von Claas Riecken*. Kiel.
- Hof, J.J. (1933): *Friesche Dialectgeographie*. 's-Gravenhage.
- Hof, J.J. (1946): 'De foarmforskillen yn ús verba', *Frysk Jierboek* 1946, 76-89.
- Jongenburger, W. & V. van Heuven (1991): 'The Distribution of (Word Initial) Glottal Stop in Dutch', *Linguistics in the Netherlands* 1991, 101-110.
- Laan, K. ter (1953): *Proeve van een Groninger Spraakkunst*. Winschoten.
- Meer, G. van der & T. de Graaf (1986): 'Sandhi phenomena in Frisian', yn: H. Andersen (ed.), *Sandhi Phenomena in the Languages of Europe*. Berlin [etc.], 301-328.
- Miedema, H.T.J. (1976): 'De Reeks Nederlandse Dialectatlassen en het Fries', *Taal en Tongval* 28, 181-191.
- Nijen Twilhaar, J. (1990): *Generatieve fonologie en de studie van Oostnederlandse dialecten*. Amsterdam.
- Principles (1984): *The Principles of the International Phonetic Association [...]*. London.
- Reker, S. (1991): *Groninger Grammatica*. Veendam.
- RND: sjoch Boelens & Van der Woude (1955).
- Sipma, P. (1913): *Phonology & Grammar of Modern West Frisian with Phonetic Texts and Glossary*. London [etc.].
- Sytstra, H.S. (1856): *Klank- en schriftleer der Friesche taal of eerste afdeeling der Friesche Spraakkunst*. Leeuwarden.
- Sytstra, O.H. & J.J. Hof (1925): *Nieuwe Friesche Spraakkunst*. Leeuwarden.
- Streekstra, N.F. & S.J.H. Reker (1986): 'Homorgane glijders - een ander chapiter: klank zonder spelling', yn: C. Hoppenbrouwers et al. (eds.), *Proeven van Taalwetenschap. Ter gelegenheid van het emeritaat van Albert Sassen*. [s.l.], 180-197. (*Tabu* 16).
- Tamminga, D.A. (1963): 'Riere en roere', yn: *Op 'e taelhelling. Losse trochseden fan Frysk taellibben* I. Boalsert, 205-207.
- Tamminga, D.A. (1982): 'De skriuwtabel as snijtafel?', *De Pompeblêden* 53, 80. [Ek, justjes feroare, mei as titel: 'De skriuwtabel is gjin snijtafel' yn: D.A. Tamminga, *Kantekers. Fersprate stikken oer taal en literatuer*. Grins, 1985, 121-123].
- Tiersma, P.M. (1979): *Aspects of the phonology of Frisian based on the language of Grou*. Amsterdam.
- Tiersma, P.M. (1985): *Frisian Reference Grammar*. Dordrecht [etc.].

- Veenstra, D.H. (1989): '/d/-Rotasisme yn it Frysk. Fonetyske en fonologyske aspekten fan de oergong ynterfokalyske /d/ > /r/', *Tydskrift foar Fryske Taalkunde* 5, 41-67.
- Vennemann, T. (1972): 'Rule inversion', *Lingua* 29, 209-242.
- Vierregge, W.H. (1985): *Transcriptie van Spraak. Theoretische en praktische aspecten van de symboolfonetiek*. Dordrecht [etc.].
- Visser, W. (1988): 'In pear klitisearringsferskynsels yn it Frysk', yn: S. Dyk & G. de Haan (eds.), *Wurdfoarried en wurdgrammatika. In bondel leksikale stúdzjes*. Ljouwert, 173-222.
- Woude, G. van der (1960): 'Standaardtaal en dialekt in Friesland', *Taal en Tongval* 12, 9-23.
- WFT (1984-): *Wurdboek fan de Fryske Taal. Woordenboek der Friese Taal*. Ljouwert [etc.].